

Pártay Kata (1991) az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának doktandusza. Kutatási témája Euripidész tragédiáinak nyelvészeti szempontú elemzése.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Paris, Helené és a hymenaios
(2020/4).

A megértés nehézségei Iphigeneia és Agamemnón találkozása Euripidésnél

Pártay Kata

A trójai háborút közvetlenül megelőző események között több mítoszváltozatban is szerepel, hogy Agamemnónnak fel kellett áldoznia legidősebb és legkedvesebb leányát, Iphigeneiát, máskülönben a görögök nem tudtak volna kihajózni az aulisi kikötőből. Hogy pontosan milyen régi az Iphigeneia feláldozásáról szóló mítosz, nem tudni; Homérosnál nem jelenik meg egyértelműen ez a történet,¹ de Hésiodosnál és a *Kypriában* is szerepel.² Agamemnón lányának feláldozása és ennek következményei igazán az 5. századi tragédiákban válnak hangsúlyossá: ezért gyűlöli meg a hērószt felesége, Klytáimnéstra, és így közvetve ez lesz bukásának oka.³ Az aischylosi *Agamemnón paradosa*⁴ a történet első olyan ránk maradt elmesélése, amelyben plasztikusan jelenik meg az apa és lánya közötti viszony, és ahol élénk tárul Iphigeneia megölésének rettenete. Korábbi szeretetteljes kapcsolatuk és Agamemnón részéről annak teljes meghazudtolása ebben a pár sorban is a maga brutalitásában jelenik meg. A kar felidézi Iphigeneia feláldozását, énekükben a lányt tehetetlen, kétségbeesett helyzetben látjuk, segítségért kiáltozik, de a király parancsára elnémítják, nehogy még utoljára átkot szórhasson apjára. Iphigeneia tehát itt nem beszél, száját betömik, csak tekintetével tud esdeklni, mindhiába.

Először Euripidésnél szólal meg: az *Iphigeneia Aulisban* az egyetlen tragédia, amelyben Agamemnón és Iphigeneia beszél egymással. Ebben a tragédiában Iphigeneia

egyedi karakterrel, vágyakkal, kétségekkel rendelkező szereplő, apjával való kapcsolatának saját hangsúlyai, jellegzetességei vannak. Írásom tárgya Iphigeneia és Agamemnón első aulisi találkozása. Elemzésemben nyomom követem, hogyan alakul kettejük párbeszéde, milyen a beszélgetésük dinamikája, és ennek megragadásához a pragmatika, a Grice-féle relevanciaelmélet és a diskurzuselemzés eszközeit is segítségül hívom, céloom azonban nem egy kimerítő nyelvészeti elemzés, hanem annak bemutatása, hogy a színre vitt bonyolult helyzetben hogyan válik a kommunikáció is szinte lehetetlenné. Egyúttal pedig amellet is érvelek, hogy a sorok kódexben hagyományozott sorrendje minden szokatlanságával együtt módosítás nélkül is értelmezhető.⁵ A párbeszéd szakadozottsága és bizonyos ismétlődő elemek miatt ugyanis a kiadók olykor egészen radikális változtatásokat hajtanak végre a szövegen,

1. kép. Iphigeneia, Klytáimnéstra és Agamemnón találkozása Aulisban.
Antiochiai mozaik, Kr. u. 3. század, Hatay Régészeti Múzeum
(forrás: commons.wikimedia.org)

több sort törölnek vagy áthelyeznek, hogy feloldják a vélt vagy valós ellentmondásokat.⁶ A beavatkozások mind azt a célt szolgálják, hogy a szokatlan részeket a másutt megszokotthoz hasonlóvá tegyék, néhol akár olyan áron is, hogy a megoldott probléma helyett újat generálnak. Írásomban abból indulok ki, hogy érdemes a rendhagyó elemeket meghagyva arra a kérdésre választ keresni, hogy van-e funkciója furcsaságuknak és a párbeszéd töredezettségének. A hagyományozott formájában meghagyott szöveg értelemezéséhez véleményem szerint az ad kulcsot, ha folyamatosan szem előtt tartjuk, hogy a két szereplő milyen ellentétes szándékkal vesz részt ebben a párbeszédben, és a *stichomythiát* egy sajátos alkudozási folyamatnak gondoljuk el, amely során Iphigeneia és Agamemnón is saját céljait szeretné érvényesíteni: Iphigeneia szeretné boldogan üdvözölni apját, Agamemnón pedig titokban tartani lánya közelgő halálát, de közben búcsút is venni tőle. Ha ezt a két szándékot vesszük alapul, a jelenet két részre bontható: az első rész egy Iphigeneia kezdeményezte köszönés, a második pedig egyfajta búcsú, amelynek búcsú voltáról Iphigeneia nem is tud. A jelenet egésze pedig leginkább azt mutatja meg, hogyan válik lehetetlenné a hagyományos értelemben vett sikeres kommunikáció, ha az egyik fél nem együttműködően vesz részt benne.

Agamemnón és Iphigeneia a tragédia második *epeisodion*-jában találkoznak. A darab első 540 sora tulajdonképpen Iphigeneia Aulisba érkezése vagy az érkezés esetleges elmaradása körül forgott. Agamemnón már a tragédia cselekményének kezdete előtt levelet küldött feleségének, amelyben lányukat a táborba hívatta azzal a (hamis) ürüggyel, hogy Achilleus-hoz fogják adni feleségül. Amikor először megpillantjuk Agamemnónt a színpadon, éppen amiatt tépelődik, visszavonja-e az előző üzenetet, mert talán mégis rosszul döntött, amikor lánya feláldozását választotta. Végül úgy határoz, újabb levelet ír, amelyben visszavonja az előzőt. Az újabb levelet elküldi öreg szolgájával, akit viszont Menelaos feltartóztat, a két fivér vitája az elfogott levél miatt pedig olyannyira elnyúlik, hogy közben megérkezik Agamemnón családja, vagyis késő már bármit visszavonni. Ezzel a hosszú előkészítéssel összhangban Klytaimnéstra és Iphigeneia megérkezése látványos és elnyújtott. Jövetelüket a kar jelenti be anapestikus dimeterben⁷ (590–606),⁸ az ünnepélyes felvezetéssel is hangsúlyozva megérkezésük jelentőségét, ezután pedig hosszasan pakolnak le, 30 soron keresztül minden figyelem rájuk, de elsősorban Klytaimnéstrára irányul.⁹ Agamemnón tart a velük való találkozástól, így bár valószínűleg a színpadon van családja érkezésekor, a háttérbe húzódik,¹⁰ sokáig nem szólal meg.

Iphigeneia gyermeki lelkesedése és Agamemnón távolságtartása, ami párbeszédük első felét meghatározza, akkor rajzolódik ki a legjobban, ha végigkövetjük, hogyan valósul meg közöttük maga a köszönés. Ahhoz, hogy ezek a sajátosságok jól megmutatkozzanak, érdemes a párbeszéd alakulását a köszönések többé-kevésbé formalizálható, általános mintájával is összevetni, vagyis nyomon követni azt, hogy mely pontokon tér el egyik vagy másik szereplő a köszönés tragédiákban is megfigyelhető, de sok tekintetben univerzálisnak is tekinthető forgatókönyvétől.¹¹ A köszönések általánosságban két szempontból mondhatók kötöttnek: egyrészt formai szempontból – az elvégzendő mozdulatok, kimondott formulák szempontjából –, másrészt funkciójukat tekintve. A köszönés formai elemei kulturálisan meghatározottak, az adott társadalomban

bevett forgatókönyvet követnek. A nyugati társadalmakban, és a szövegek tanúsága szerint az ókori Hellasban is elengedhetetlennek tűnő eleme a köszönésnek a szemkontaktus felvétele. A formánál univerzálisabbak a köszönés funkciói, amelyek többé-kevésbé minden társadalomban megegyeznek. Ezek a funkciók a másik észrevételének és felismerésének jelzése, ezzel együtt a másik pozíciójának, a két résztvevő viszonyának a megerősítése, jószándékú találkozások esetében a másik viszontlátására adott pozitív érzelmi reakció.¹² Szorosabb viszony esetén elvárható a találkozás kiváltotta erősebb érzelm kimutatása is, ami történhet valamilyen fizikai kontaktus létesítésével, például bizalmasabb kapcsolat esetén öleléssel, vagy az öröm explicit, verbális kifejezésével is. A másik észrevételének jelzése és a kapcsolat felvétele elengedhetetlen mozzanatai a köszönésnek, az érzelmi reakciók csak gyakran megjelenő, ám nem kihagyhatatlan részei. A jelenet szempontjából még egy fontos eleme a köszönések általános menetének, hogy – a társalgáselemzés kifejezését használva – az üdvözlés rendszerint párszekvenciákba rendeződik, vagyis amikor valaki köszön, arra minden esetben választ vár, a válasz elmaradása pedig problémaként jelenik meg a továbbiakban.¹³

Iphigeneia meglátja Agamemnónt

Iphigeneia és Klytaimnéstra a kocsirol leszállva üdvözlik Agamemnónt, aki csak sorokkal később felel nekik. Már Iphigeneia legelső megszólalása tükrözi izgatottságát:

- 631 Iph. ὦ μητερ, ὑποδραμοῦσά σ', ὀργισθῆς δὲ μή,
πρὸς στέρνα πατρὸς στέρνα τὰμὰ προσβαλῶ.
Kl. ὦ σέβας ἐμοὶ μέγιστον, Ἀγαμέμνων ἄναξ,
ἦκομεν, ἐφετμαῖς οὐκ ἀπιστοῦσαι σέθεν.
635 Iph. ἐγὼ δὲ βούλομαι τὰ σὰ στέρν', ὦ πάτερ,
ὑποδραμοῦσα προσβαλεῖν διὰ χρόνου·
ποθῶ γὰρ ὄμμα δὴ σόν· ὀργισθῆς δὲ μή.
Kl. ἀλλ', ὦ τέκνον, χρὴ· φιλοπάτωρ δ' αἰεὶ ποτ' εἶ
μάλιστα παίδων τῶδ' ὅσους ἐγὼ 'τεκον.

Iph. Anya, eléd szaladva, ne haragudj, átölelem apát.

Kl. Ó, akit legjobban tisztellek, Agamemnón király, parancsodat híven követve megérkezettünk.

Iph. Én meg szeretnék előre szaladva átölelni, apa, annyi idő után. Mert már vágyom rá, hogy lássalak. Ne haragudj rám!

Kl. Nagyon is rendjén van ez, gyermekeim. Mindig is te szeretted legjobban apádat a gyerekek közül, akiket szültem neki.

A sorok fenti sorrendjének hitelességét gyakran megkérdőjelezzük,¹⁴ a fő problémát az okozza, hogy miután Iphigeneia a 631. sorban engedélyt kér, hogy előre szaladjon megölelni apját, nem rögtön öleli meg, hanem előbb még Klytaimnéstra köszönése kap helyet. Az ölelés bejelentése és az ölelés között eltelt idő miatt nehéz a színpadi mozgást rekonstruálni. Ráadásul a 631–632. és a 635–637. sorok között több szó szerinti egyezés is található, amit szintén többen szövegromlás eredményének tekintenek, ezért a 635–637. sorokat kirekesztik.¹⁵ Ha azonban mindezek ellenére meghagyjuk a hagyományozott sorrendet,

akkor a jelenet különösen jól világítja meg Iphigeneia kezdeti érzelmi állapotát.

Iphigeneiának nagy örömet okoz, hogy meglátja apját, és mindenképpen olyan módon szeretné köszönteni, hogy az kifejezze érzéseit. Viselkedése korántsem olyan illedelmes és visszafogott, mint a királynőé, aki kimondottan tiszteletteljesen köszönti a királyt. Már Iphigeneia kétszeri bocsánatkéréséből is következtethetünk arra, hogy a köszönés itt nem a bevett normák szerint történik. Iphigeneia kitörő örömeinek és izgatottságának jele, hogy tisztában van vele, hogy nem kellene előreszaladnia, sőt a hevességével akár meg is haragíthatja anyját, mégis előreszalad. Izgatottsága erősebb annál a késztetésnél, hogy a szokásokat kövesse. Először mégis anyjához fordul (631), mintegy engedélyt kér, hogy bensőségesen, öleléssel üdvözlhesse apját, és hogy izgatottságát kimutassa. Első felkiáltására azonban a királynő nem felel, hiszen ő maga is az illedelmes köszönéssel van elfoglalva. Amikor Iphigeneia látja, hogy Klytaimnéstra nem feddi meg, csak akkor szól apjához, és tőle is bocsánatot kér öröme túlzott kifejezéséért (635–637). A szokások megszegése és az emiatt érzett bizonytalanság, óvatosság magyarázza a színpadi mozgás sajátosságát is, Iphigeneia nem azonnal szalad, habozik előbb. Köszönésében megtalálható minden a köszönésekhez tartozó, korábban felsorolt elem, és különösen nagy hangsúlyt kapnak azok, amelyek a pozitív érzelmeit tudják kifejezni. A 635. sorban megszólítja apját (ὦ πάτερ), elmondja, hogy szeretné megölelni, és beszél arról is, hogy milyen régen nem látták egymást. A találkozás okozta örömet Iphigeneia nem csak szóban fejezi ki, hanem mozdulataival is. Előre szalad, át akarja ölelni a királyt (635–636), majd az üdvözlés befejező elemeként szeretné felvenni vele a szemkontaktust (ποθῶ γὰρ ὄμμα δὴ σὸν, 637). Hogy az ölelést viszonozza-e Agamemnón, az nem derül ki a szövegből,¹⁶ a szemkontaktusról és annak hiányáról azonban később több szó is esik. A 635–638. sorok önmagukban elegendőek lennének köszönésnek, és általában nem is találhatóak ennél hosszabb üdvözlések a tragédiákban. Itt azonban, részben Agamemnón válaszában hiányában, csak bevezetőként szolgálnak.

Második köszönési kísérlet

A 640. sorig nem jön létre interakció Agamemnón és Iphigeneia között, valódi párbeszédük csak ekkor kezdődik. Mivel a lány előző megszólalására nem kapott választ, a 640. sorban mintegy újra belefog apja üdvözlésébe.

- 640 Iφ. ὦ πάτερ, ἐσεῖδόν σ' ἄσμενη πολλῷ χρόνῳ.
 Αγ. καὶ γὰρ πατήρ σε· τὸδ' ἴσον ὑπὲρ ἄμφοιν λέγεις.
 Iφ. χαῖρ'· εὐ δέ μ' ἀγαγὼν πρὸς σ' ἐποίησας, πάτερ.
 Αγ. οὐκ οἶδ' ὅπως φῶ τοῦτο καὶ μὴ φῶ, τέκνον.
 Iφ. ἔα·
 ὡς οὐ βλέπεις εὐκηλον ἄσμενός μ' ἰδών.

- Iφ. *Ó, apa, de örülök, hogy olyan hosszú idő után látlak.*
 Αγ. *És apád is, hogy téged, ezt mindkettőtökről egyaránt mondhatod.*
 Iφ. *Üdvözöllek, milyen jól tetted, hogy magadhoz hívtál, apa.*

Ag. *Nem tudom, hogy mondjam-e ezt, vagy ne mondjam, gyermekem.*

Iφ. *Jaj, mennyire nyugtalan a tekinteted, úgy nézel, mint ha nem is örülnél nekem!*

Iphigeneia ismét megszólítja apját (ὦ πάτερ), hangsúlyozva ezzel családi köteléküket,¹⁷ másodszor mondja el, hogy mennyire örül, hogy láthatja Agamemnón, és elismétli azt is, hogy milyen sok idő telt el legutóbbi találkozásuk óta. Az egymástól távol töltött idő hosszúságának kiemelése még inkább megerősíti Iphigeneia apjához való ragaszkodását. Az idő hosszúságának megítélése ugyan minden esetben szubjektív, ám a mitikus történetek hosszú távolléteihez viszonyítva Agamemnón Aulisba indulása és a tragédia jelene között eltelt idő csakis a szeretett hiányoló szempontjából nevezhető hosszúnak, más-különbén éppen csak bevezető pillanata a rákövetkező sokkal nagyobb időszakot felölelő eseményeknek. Ilyen kitörő örömmel nem nagyon találkozunk másutt a tragédiákban,¹⁸ Iphigeneia izgatottsága túlmutat a régen látott rokonok megpillantása felett érzett általános örömmön, és egyszerűségében éles ellentétben áll Agamemnón felkavart és szenvedéssel teli lelkiállapotával, amelyet az előző jelenetekből már megismert a néző/olvasó.

Agamemnón, miután Iphigeneia első köszönését teljesen figyelmen kívül hagyta, erre a másodikra is csak távolságtartóan felel. Az előzményekből világos, hogy a királynak büntudata van, tartott a családjával való találkozástól, most pedig nehezen kezeli az érzelmileg intenzív jelenetet. Mindez nyelvhasználatában is megmutatkozik. Első Iphigeneiához intézett mondata (641) a lány felfokozott érzelmi állapotához képest visszafogott: reakciójából teljes mértékben hiányzik a közvetlen érzelmi megnyilvánulás, ami viszonozná lánya egyértelműen kifejezett érzéseit. Harmadik személyben hivatkozik önmagára, mintha kivonná magát a jelenetből. Iphigeneia nézőpontjából nevezi meg magát (πατήρ), nem használ első személyű személynév, első személyű igealakot vagy bármilyen explicit kifejezést az örömeire vonatkozóan. Így elkerüli az „örülök, hogy látlak” típusú performatív aktus végrehajtását, nem mond ki semmit, ami egyértelműen hazugság lenne. Ehelyett metanyelvet használ: nem az érzéseit fejezi ki, hanem az érzésekről való beszédre reflektál (τὸδ' ἴσον ὑπὲρ ἄμφοιν λέγεις – „ezt mindkettőtökről mondhatod”), ami más kontextusokban is gyakran az érzelmi távolságtartás vagy ironia jele.¹⁹ Nem szólítja nevén a lányát, nem nevezi gyermekének, nem használja a χαῖρε formulát, nem fogalmaz meg örömet. Válasza tulajdonképpen nem felel meg a köszönés viszonzásának, és főleg nem egy olyan érzelemdús köszönésnek, amelyet Iphigeneia várna, és amely az övével szimmetrikus lenne.

A tragédia befogadóiként ekkor már tudjuk: Agamemnón szándéka az, hogy minél tovább eltitkolja az igazat felesége és lánya elől, és folytatni tervezi a színjátékot Iphigeneia és Achilleus házasságáról. A megtévesztés szándéka azonban nem írja felül a lányához kötődő érzéseit, így az örömteli vizionlátást sem képes a becsapás érdekében hitelesen színlelni. Agamemnón megszólalásainak logikája legjobban azzal magyarázható, hogyha azt feltételezzük, egyszerre két belső késztetés feszül egymásnak benne. Az egyik, hogy őszinte legyen lányával, kimutassa fájdalmát, és búcsút vegyen tőle, a másik, hogy titkolja az igazságot Iphigeneia feláldozásáról, és így ne

kelljen szembenéznie a fájdalommal, amit szeretteinek okoz, és ne kelljen esetleges könyörgésüket vagy vádjukat elviselnie. Sem a teljes szerepjáték, sem az őszinteség nem opció tehát számára, ezek között egyensúlyoz, ez pedig indokolhatja, hogy tartózkodik a spontán érzelmi megnyilvánulásoktól.

Iphigeneia azonban mit sem tudhat az apjában dülő konfliktusokról, ezért nem elégszik meg a király távolságtartó válaszával, hanem harmadjára is köszön (642), hogy végre az elvárásainak megfelelő mederbe terelje a találkozást. Ezúttal a χαῖρε formulát használja, amire a χαῖρε καὶ σὺ, vagy ennek valamely változata lenne a tipikus válasz. Még egyszer felhossa a találkozás körülményeit is, most nem a távol töltött idő hosszúságát említve, hanem expliciten kifejezve örömet, hogy apja magához hívatta, és harmadszor is megszólítja Agamemnónt πάτερ-ként. Mindezzel egy újabb variációban még egyszer megvalósítja a köszönés minden funkcióját. Agamemnón válasza azonban megint elégtelen marad: nem mondja ki a χαῖρε kifejezést, hanem ehelyett ismét olyan választ ad, amelyben nem az érzéseit fejezi ki, hanem magáról a beszélői tevékenységéről beszél (οὐκ οἶδ' ὅπως φῶ τοῦτο καὶ μὴ φῶ, τέκνον – „Nem tudom, hogy mondjam-e ezt, vagy ne mondjam, gyermekem” 643), vagyis megint metapragmatikus reflexiót²⁰ alkalmaz tartalmas felelet helyett. Még az sem teljesen világos, hogy a τοῦτο mutató névmás Iphigeneia köszönésének mely részére vonatkozik, a χαῖρε köszönést nem akarja Agamemnón megismételni, vagy pedig arra felel, hogy lánya szerint jól tette, hogy odahívatta. A két lehetőség egyszerre is igaz lehet. A χαῖρε szó szerinti 'légy boldog' jelentése és az állandósult köszönési formaként való használata közötti feszültséggel más tragédiákban is játszanak. Szorult helyzetben lévő szereplők, vagy olyanok, akiket éppen valamilyen nagy fájdalom ért, élnek a köszönés rögzült és eredeti jelentésétől eltávolodott használata közötti feszültséggel.²¹ Ha ezt az értelmezést választjuk, akkor feltételezhető, hogy Agamemnón nem akarja kimondani, hogy „légy boldog”, amikor éppen ő az, aki lehetetlenné készül tenni ezt. Ha pedig a lánya táborba hívására gondol, akkor a válasz Agamemnón belső bizonytalanságáról, döntéseinek állandó megkérdőjelezéséről tanúskodik.

Azon kívül, hogy Agamemnón nem hajlandó az elvárt módon lezárni a lánya által megkezdett szekvenciát, válasza még egy szempontból hátráltatja a párbeszéd gördülékeny menetét: látszólag nem is számol azzal, hogy Iphigeneia érti-e, mire vonatkozik, amit mond, valójában azonban tudja, hogy lánya nem értheti válaszát, hiszen nincs birtokában azoknak a háttérinformációknak, amelyek megmagyaráznák, miért ne lenne örömteli, hogy ő ott van. Nemcsak a várt érzelmi reakció kimutatását tagadja meg, hanem a beszélgetést magát is mintegy szabotálja azzal, hogy nem együttműködően vesz részt benne.²² Tisztában kell legyen azzal, hogy válaszában értelmezése nehézséget fog okozni lányának, vagyis szándékosan olyan módon megy szembe az elvárásokkal, hogy a másik is észrevegye, valami nem megfelelően zajlik a párbeszédben. Ha nem így tenné, hanem egyszerűen színlelné az örömet, vagy valamilyen más, Iphigeneia számára ellenőrizhetetlen valótlanságot állítana, azzal egy egyszerű becsapási jelenetet készítené elő.²³ Agamemnón azonban Iphigeneiával való beszélgetése során mindvégig gondosan ügyel rá, hogy ne mondjon olyasmit, ami tényszerűen nem igaz, vagyis, hogy a szó szoros értelmében ne hazudjon.²⁴ Az *episodion* második felében Klytaimnéstrával

szemben nincsenek ilyen fenntartásai, abban a párbeszédben egyszerűen hazudik, hogy megtéveszse feleségét. Iphigeneiával szemben azonban valamiért – valószínűleg az erős érzelmi kötődés és a lány teljesen kiszolgáltatott helyzete miatt – nem alkalmazza a teljes megtévesztés stratégiáját.

A nézők a korábbiakból tudják, hogy a király magában erősen megkérdőjelezi, helyes döntés volt-e lányát a táborba hívnia. Így egy külső, a körülményeket ismerő néző szempontjából megnyilvánulása érthető, Iphigeneia számára azonban értelmezhetetlen. A lány nem is fűz semmit Agamemnón válaszához. A köszönés első fele ezzel a sorral véget ér, Iphigeneia nem használ több köszönő formát, olyan, mintha beletörődne, hogy apja nem fog a várt szavakkal reagálni, hiszen ki is mondta, hogy nem tudja, mit mondjon. Viszont még mindig várja az örömről tanúskodó nonverbális megnyilvánulásokat.

Szemkontaktus

A 644–651. sorokban a köszönés szóbeli elemei helyett a tekintet kerül középpontba, aminek fontosságát Iphigeneia korábbi megszólalásai is jelezték már (ποθῶ γὰρ ὄμμα δὴ σὸν 637, ἐσειδὼν σ' ἄσμενῆ 640).²⁵

- 644 Iφ. ἔα·
ὡς οὐ βλέπεις εὐκηνον ἄσμενός μ' ἰδῶν.
Αγ. πόλλ' ἀνδρὶ βασιλεῖ καὶ στρατηλάτῃ μέλει.
Iφ. παρ' ἐμοὶ γενοῦ νῦν, μὴ 'πὶ φροντίδας τρέπου.
Αγ. ἀλλ' εἰμὶ παρὰ σοὶ νῦν ἅπας κοῦκ ἄλλοθι.
Iφ. μέθεες νῦν ὄφρ' ὄμμα τ' ἔκτεινον φίλον.
650 Αγ. ἰδοῦ γέγηθά σ' ὡς γέγηθ' ὄρων, τέκνον.
Iφ. κᾶπειτα λειβεις δάκρυ' ἀπ' ὀμμάτων σέθεν;
Αγ. μακρὰ γὰρ ἡμῖν ἡ 'πιούσ' ἀπουσία.

- Iφ. *Jaj, mennyire nyugtalan a tekinteted, úgy nézel, mint ha nem is örülnél nekem!*
Αγ. *Sok dolga van egy királynak és hadvezérnek.*
Iφ. *Velem legyél most, ne a gondolataiddal.*
Αγ. *De veled vagyok most teljesen, nem másutt.*
Iφ. *Ne vond fel a szemöldököd, hanem nézz rám kedvesen.*
Αγ. *Tessék, örülök, ahogy örülök, látva téged, gyermekem.*
Iφ. *És ezért folyik a könny a szemedből?*
Αγ. *Azért, mert sokáig leszünk egymástól távol.*

A 644. sorban az ἔα felkiáltásból tudható, hogy Iphigeneia ekkor látja meg apja arcát, vagy ekkor vesz rajta észre valamit, ami korábban elkerülte a figyelmét. Talán ekkor bontakozik ki öleléséből, és szeretné felvenni vele a szemkontaktust. Ez a felkiáltás új szekvenciát nyit, amennyiben Iphigeneia nem Agamemnón korábbi szavaira reagál vele, hanem arckifejezésére és mozgására. Noha Iphigeneia a 644. sorban formailag nem kérdést tesz fel, a mondat pragmatikai szempontból tulajdonképpen a kérdés funkcióját tölti be. Olyan megjegyzés, amely valamilyen magyarázatot vár. Ezúttal Agamemnón szolgál is magyarázattal, ezzel implicit módon elismeri, hogy Iphigeneia jól látja, valóban zaklatott, és vezetői pozíciójával indokolja gondterheltségét (646).²⁶ Válasza nem hazugság, hiszen

valóban vezetői pozíciójából adódik a dilemmája, de nem is egyenes válasz: általánosságban fogalmaz, harmadik személyben hivatkozik saját magára (ἀνδρὶ βασιλεῖ καὶ στρατηλάτῃ), tartózkodik attól, hogy érzései a felszínre kerüljenek, és arra is figyel, hogy válaszából ne derüljön ki a teljes igazság. Felelete általánosítás csupán, gondosan kikerüli, hogy a konkrét helyzetről, saját valódi gondjairól bármit is mondjon. Megint nem egészen együttműködő tehát. Grice társalgási maximáihoz fordulva úgy lehet válaszában elégtelenségét megragadni, hogy Agamemnón megsérti a mennyiség maximáját, vagyis kevesebb információt közöl, mint amennyi a rendelkezésére áll, és amennyi valóban válasz lenne a feltett kérdésre. Felelete, mint minden kijelentése a párbeszéd során egészen másképp értelmezhető beszélgetőtársa számára, és a közönség vagy a kar számára. Az előzmények ismeretében egyértelmű, hogy éppen a lényegről, Iphigeneia közelgő feláldozásáról nem beszél, Iphigeneia szempontjából azonban, akinek tudása korlátozott, elfogadhatónak tűnik ez a magyarázat. Abból látszik, hogy Iphigeneia elfogadta a választ, hogy nem kérdez tovább, hanem visszatér a köszönés forgatókönyvéhez, és apja teljes figyelmét próbálja magára fordítani.²⁷ Felszólítja Agamemnónt, hogy vele foglalkozzon, rá nézzen (646), de ez a nézés ne gondterhelt, hanem szeretetteljes legyen (ὄμμα φίλον 648). Vagyis próbálja a figyelem és öröm nonverbális megnyilvánulásait előhívni apjából, hogy legalább ilyen módon befejezetté váljon köszönésük. Agamemnón azonban nem képes örömet mutatni, hanem a fenntartott szemkontaktus hatására elerednek a könnyei. Erős ellentét mutatkozik meg válasza és könnyei között, a válasz megint távolságtartó és ironikus. Kifejezi, hogy megértette, hogy lánya örömet várna tőle, ezzel elismeri, hogy ez a várakozás jogos lenne, azonban ahelyett, hogy magyarázattal szolgálna, hogy miért nem mutat örömet, csak egy ironikus kijelentést tesz. A szavaival ki tud térni a kérdezősködés elől, a könnyei azonban őszinték, félreérthetetlenül megmutatják felkavart lelkiállapotát, és Iphigeneia, aki eddig is érzekelte, hogy valami nincs rendben azzal, ahogy viszontlátásuk zajlik, ekkor szembesül vele, hogy mennyire nem úgy történik ez a találkozás, ahogyan történnie kellene. A 650. sorban feltett kérdése egyszerre fejezi ki csodálkozását, értetlenségét és kér valódi magyarázatot. Agamemnón könnyeinek kibuggyanása azáltal, hogy egyértelműen megmutatja, a beszélgetés nem a boldog viszontlátás forgatókönyvét fogja követni, lezárja a *stichomythia* első felét, amelyben Iphigeneiának határozott elképzelése volt a társalgás menetéről, és ennek megfelelően egyértelműen kezdeményezőként lépett fel. Innentől kezdve megváltozik tehát a kettejük között eddig kialakult dinamika, Agamemnón könnyei új helyzetet teremtenek, amelyben Iphigeneia egyre kevésbé tud eligazodni.

Alkudozás a beszélgetés további menetéről

A *stichomythia* második felének, azaz a 650. sortól kezdődő résznek az alapformája egy olyan kérdés-felelet struktúra, amely máshol általában az információk hatékony átadását szolgálja.²⁸ Azonban ennek a résznek is jellemző vonása, hogy Agamemnón mindvégig olyan módon beszél, ami erősen csökkenti a hagyományos értelemben vett hatékonyságot: Iphigeneia lényegében semmivel nem lesz okosabb, és az áldozat

előkészületei is csak igen keveset mozdulnak előre. A *stichomythia* funkciója dramaturgiai szempontból itt az, hogy árnyalja Agamemnón és Iphigeneia kapcsolatát és Agamemnón zaklatott lelkiállapotát, nem pedig az események tovább gördítése. Egy ilyen jelenetben, ha a viszonyrendszerek kevésbé lennének bonyolultak, az lenne megszokott, hogy Agamemnón elmondja lányának, pontosan miért hívatta, kitér az esküvő részleteire, a vőlegény kilétére, a teendőkre, Iphigeneia pedig a részletekre vonatkozó, vagy egyes homályos pontok kibontására irányuló kérdéseket tesz fel. Vagyis egy ahhoz hasonló beszélgetést várhatnánk, mint amelyet Agamemnón Klytaimnéstrával folytat majd az *epeisodion* második felében. Ahogy azonban a köszönés sem követte a köszönések szokásos menetét, ez a párbeszéd sem igazodik a *stichomythiák* egyetlen klasszikus alapfunkciójához sem.²⁹ Ha pedig nem külső, formai szempontból, hanem a tragédiában létrehozott világba belépve szemléljük a beszélgetést, akkor Agamemnón a találkozás logikája szerint viselkedik szokatlanul. Noha ő volt az, aki magához hívatta lányát, mégsem akarja rendesen köszönteni, majd pedig nem tájékoztatja arról, hogy miért hívatta, de még csak feladatokat sem nagyon ad neki. Egy ilyen helyzetben Agamemnónnak kellene a beszélgetésben kezdeményezőnek lennie, hiszen ő a hadsereg vezetője, a család feje, az ő utasítását követve érkezett meg családjá, ennek ellenére szinte végig Iphigeneiánál marad a kezdeményező szerep, amelyet apja nehezen értelmezhető válasza miatt egyre nehezebben lát el. Agamemnón célja, hogy ne adjon át valójában lényegi információkat, úgy beszéljen a helyzetről, hogy a másik ne értse meg, mit mond. Mielőtt Iphigeneia kérdezgetni kezdené apját, szerepel egy rész, amely ismét egészen hangsúlyosan metapragmatikai, vagyis megint magáról a beszélgetésről és a megértésről beszélnek, mintegy megállapodnak a beszélgetésük folytatásának menetét illetően.

Ez a másik olyan részlet, amelyet éppen furcsasága, töredezettsége miatt leggyakrabban megváltoztatnak, javítanak a szövegkiadók. Először idézem a részt Jouan kiadásában – aki csak egy metrikailag problémás sort javít –, majd lentebb kitérek a fő problémákra és változtatásokra is.

- 650 Iφ. κάπειτα λείβεις δάκρυ' ἀπ' ὀμμάτων σέθεν;
 Αγ. μακρὰ γὰρ ἤμιν ἡ 'πιούσ' ἀπουσία.
 Iφ. οὐκ οἶδ' ὅ τι φῆς, οὐκ οἶδα, φίλτατ' ὦ πάτερ.
 Αγ. συνετὰ λέγουσα μᾶλλον εἰς οἶκτόν μ' ἄγεις.
 Iφ. ἀσύνετὰ νυν ἔροῦμεν, εἰ σέ γ' εὐφρανῶ.
 655 Αγ. παπαῖ, τὸ σιγᾶν οὐ σθένω, σέ δ' ἤνεσα.

- Iph. És ezért folyik a könny a szemedből?
 Ag. Azért, mert hosszú lesz az elkövetkező távollétünk.
 Iph. Nem értem, mit mondasz, nem értem, édesapa.
 Ag. Ha okosan beszélsz, azzal még jobban elkeserítesz.
 Iph. Akkor most butákat fogunk beszélni, ha azzal felvidítalak.
 Ag. Ó jaj, nem bírom tovább a hallgatást. Neked viszont köszönöm.³⁰

Miután meglátta apja könnyeit, Iphigeneia először meg akarja érteni, hogy mi csalta elő azokat, vagyis, hogy mi az oka annak, hogy Agamemnón egészen másképpen viselkedik, mint ahogyan várta volna tőle. A könnyek hatására kommunikáci-

ős stratégiájában fordulat áll be, inentől kezd el kérdéseket feltenni. Egyértelmű kérdésére Agamemnón kétértelműen válaszol: a hosszú távollét (651) vonatkozhatna Iphigeneia házasságára vagy a trójai háborúra, de a nézők számára világos, hogy a király Iphigeneia halálára gondol.³¹ Valamit azonban Iphigeneia is felfog ebből a kétértelműségből, mégpedig azt, hogy nem teljesen érti a választ.³² Ezáltal újfajta tudatosság jelenik meg abban, ahogyan a párbeszédet érzékeli, felismeri, hogy Agamemnón nem ad kielégítő válaszokat. Ez a felismerés szinte kettéválasztja a beszélgetést, Iphigeneia kezdeti lelkes öröme ezután összezavarodottságra vált. Míg eddig tartotta magát egy kulturálisan nagyjából kódolt forgatókönyvhöz, sőt újra meg újra próbálta kikényszeríteni annak követését, inentől nem tud már előzetesen meglévő mintákra támaszkodni, csak tapogatózni tud, hogyan haladjon előre a beszélgetésben, miközben Agamemnón nem segít neki, hanem továbbra is passzív szerepben marad.

A 652–666. sorok sorrendjében a szövegkiadások gyakran cseréket hajtanak végre³³ általában azzal az indoklással, hogy a hagyományozott sorrendnek nincs értelme.³⁴ Az ellenvetés érthető, a kérdések és válaszok logikája valóban többször megtörik, azonban akárhogy változtatják is meg a sorrendet, teljesen simán folyó párbeszédet nem lehet létrehozni belőle.³⁵ Eddig a párbeszéd két séma mentén volt követhető: a köszönés szokásos lefolyására irányuló törekvés és az attól való elmozdulások szervezték, emellett pedig a megtévesztés sémája, amelyben az egyik szereplő többlettudás birtokában kétértelmű válaszokat ad a másiknak, ezzel félrevezetve őt. Ebben a pár sorban azonban, ha megtartjuk a hagyományozott sorrendet, az eddigi logika megváltozik, amikor Iphigeneia felismeri saját helyzetét, és ettől szétesik a kérdések, megjegyzések és a rájuk adott válaszok közötti összhang. A szétesés érzését pedig tovább erősítik a kommunikációs folyamatra reflektáló megjegyzések. Hogyha elfogadjuk a sorok hagyományozott sorrendjét, akkor a 652–655. sorokban éppen annak lehetünk tanúi, amint széthullik a mindkét fél igényeit kielégítő kommunikáció. Ennek a széthullásnak lélektanilag is van értelme, Iphigeneia és Agamemnón azt mondja ki ezekben a sorokban, hogy képtelenek normálisan beszélni egymással. Agamemnón a büntudata miatt, Iphigeneia pedig azért, mert apja lehetetlen helyzetbe hozza. Iphigeneia kijelenti, hogy nem érti, mit mond a király (652), Agamemnón pedig ahelyett, hogy további magyarázattal szolgálna, noha lánya felkiáltása félreérthetetlenül erre való felhívás volt, inkább megint, már sokadjára magáról a beszédről beszél (συνετὰ λέγουσα μᾶλλον εἰς οἰκτόν μ' ἄγεις 653). Megnehezíti ennek a kijelentésnek az értelmezését az indicativusi alak (ἄγεις) használata. Ha az igemód alapján kijelentő mondatnak tekintjük mondatát, akkor azt kell jelentse, hogy Iphigeneiának az a kijelentése volt okos (συνετὰ), hogy nem ért semmit.³⁶ Elsőre ez ellentétnek tűnik, a párbeszéd során azonban már eddig is különösen sok metapragmatikai kijelentés hangzott el, és ha elfogadjuk, hogy Agamemnón a társalgás menetét kommentálja, akkor megjegyzése szólhat annak, hogy Iphigeneia felismerte saját értetlenségét. Vagyis azzal okoz bánatot apjának, hogy nem olyan naivan vesz részt a beszélgetésben, mint korábban (eszerint értelmezve a mondatot így fordíthatnánk: „Azzal, hogy kezdted érteni is, amit mondasz, még jobban elkészerítesz”). Ha az indicativus használatát kicsit lazábban értelmezzük, akkor pedig feltéte-

les értelmet is tulajdoníthatunk a mondatnak („Ha értenéd is, amit mondasz, azzal még jobban elkészerítenél”).³⁷ Agamemnón örül, hogy Iphigeneia nem fogja fel szavai valódi értelmét, vagyis azt, hogy nem a házasságról, hanem a halálról beszél mint hosszú távollétról, mert ha Iphigeneia megértené a kettős beszédet, saját halálának előrevetítését, az még nehezebbé tenné a király számára a búcsút. Bármelyik változatot fogadjuk is el (a magam részéről az elsőre hajlok), a király a társalgás menetéről beszél.

Iphigeneia reakciója, miszerint mostantól butábban fog beszélni (ἀσυνετὰ νῦν ἐροῦμεν 654), a teljes együttműködés szándékát mutatja. Nem érti ugyan a helyzetet, és nem érti igazán apja szavait sem, de úgy akar viselkedni, hogy azzal semmiképp ne okozzon Agamemnónnak fájdalmat. Iphigeneia felkiáltása a másikkhoz való alkalmazkodás készségének kifejezése, Agamemnón pedig megérti ezt az együttműködési szándékot, és ezért mond köszönetet (655). Egyúttal saját kommunikációs stratégiáját is tisztázza: nem tud hallgatni (τὸ σιγᾶν οὐ σθένω 655), azaz nem tudja teljesen magában tartani a fájdalmát, de, ahogy a későbbiekben világosan megmutatkozik, nem is fog egyértelmű válaszokat adni lánya kérdéseire.

Elhallgatás és sejtetés

A 655. sorban hangzik el az utolsó explicit metapragmatikai reflexió, és így ez a sor tekinthető egy új rész megnyitásának is. Inentől kezdve a 670. sorig egyenletesen halad a *stichomythia*: Iphigeneia kezdeményez, Agamemnón pedig olyan stratégiát követ, amely a fontos információk elhallgatása és kimondása között egyensúlyoz.

- 656 Iφ. μὲν', ὦ πάτερ, κατ' οἶκον ἐπὶ τέκνοις σέθεν.
 Αγ. θέλω γε· τὸ θέλειν δ' οὐκ ἔχων ἀλγύνομαι.
 Iφ. ὀλοῖντο λόγχοι καὶ τὰ Μενέλεω κακά.
 Αγ. ἄλλους ὀλεῖ πρόσθ', ἄμει διολέσαντ' ἔχει.
- 660 Iφ. ὡς πολὺν ἀπῆσθα χρόνον ἐν Αὐλίδος μυχοῖς.
 Αγ. καὶ νῦν γέ μ' ἴσχει δὴ τι μὴ στέλλειν στρατόν.
 Iφ. ποῦ τοὺς Φρύγας λέγουσιν ὀκίσθαι, πάτερ;
 Αγ. οὐ μή ποτ' οἰκεῖν ὄφελ' ὁ Πριάμου Πάρις.
 Iφ. μακρὰν ἀπαίρεις, ὦ πάτερ, λιπὼν ἐμέ;
- 665 Αγ. ἐς ταῦτόν, ὦ θύγατερ, <ἐφ>ήκεις σὺ πατρί.
 Iφ. φεῦ·
 εἶθ' ἦν καλὸν μοι σοί τ' ἄγειν σύμπλοον ἐμέ.
 Αγ. ἔτ' ἔστι καὶ σοὶ πλοῦς, ἵνα μνήσῃ πατρός.
 Iφ. σὺν μητρὶ πλεύσασ' ἢ μόνῃ πορεύσομαι;
 Αγ. μόνῃ, μονωθεῖσ' ἀπὸ πατρός καὶ μητέρος.
- 670 Iφ. οὐ ποῦ μ' ἐς ἄλλα δώματ' οἰκίζεις, πάτερ;
 Αγ. ἐατέ'· οὐ γὰρ τοιάδ' εἰδέναι κόρας.
 Iφ. σπεῦδ' ἐκ Φρυγῶν μοι, θέμενος εὐ τὰ κεῖ, πάτερ.
 Αγ. θῦσαι με θυσίαν πρῶτα δεῖ τιν' ἐνθάδε.
 Iφ. ἀλλὰ ζὺν ἱεροῖς χρή τὸ γ' εὐσεβὲς σκοπεῖν.
- 675 Αγ. εἴσει σύ· χερνίβων γὰρ ἐστήξῃς πέλας.
 Iφ. στήσομεν ἄρ' ἀμφὶ βωμόν, ὦ πάτερ, χοροῦς;
 Αγ. ζῆλῶ σὲ μᾶλλον ἢ ἢ μὲ τοῦ μηδὲν φρονεῖν.

Iφ. *Maradj otthon, apa, a gyermekeid kedvéért.*

Ag. *Szeretnék, épp az bánt, hogy nem tehetem, amit akarok.*

Iφ. *Pusztuljon a háború és Menelaos baja!*

- Ag. *Mások pusztulnak el előbb, akiket nekem kell elpusztítani.*
- Iph. *Milyen sokáig távol voltál Aulis öblében.*
- Ag. *És még most is visszatart valami, hogy elindítsam a sereget.*
- Iph. *Mit mondanak, hol laknak a phrygök, apa?*
- Ag. *Ahol bárcsak ne lakna Priamos fia, Paris.*
- Iph. *Sokáig távol leszel, apa, miután itt hagyysz?*
- Ag. *Ugyanoda fogsz jutni, mint az apád, lányom.*
- Iph. *Ó, milyen jó lenne nekem veled együtt elhajózni.*
- Ag. *Te is hajózni fogsz, és emlékezni apádra az úton.*
- Iph. *Anyával megyek majd vagy egyedül?*
- Ag. *Egyedül, apád és anyád nélkül.*
- Iph. *Csak nem valamilyen másik házba költöztetsz, apa?*
- Ag. *Hagyjál. Nem kell a lányoknak ilyeneket tudnia.*
- Iph. *Siess haza a phrygektől a kedvemért, és járj sikerrel, apa.*
- Ag. *Egy áldozatot kell még bemutatnom itt előbb.*
- Iph. *De az áldozatnál arra is figyelj, hogy szabályosan hajtsd végre.*
- Ag. *Ott leszel. Az italáldozat mellett fogsz állni.*
- Iph. *Karban fogunk állni az oltár körül, apa?*
- Ag. *Mennyivel jobb neked, mint nekem, hogy semmit nem értesz.*

A 656–670. sorokban Agamemnón továbbra is inkább passzív szerepet választ, ahogyan ezt a jelenet eleje óta teszi. Minden alkalommal Iphigeneia az, aki a párszekvenciákat megnyitja, Agamemnón pedig minden esetben a már korábban is látott módon felel, vagyis úgy, hogy sokkal kevesebb információt közöl, mint amennyi a rendelkezésére áll, és amennyi kielégítő felelet lenne a feltett kérdésekre. Ez ismét megfogalmazható úgy is, hogy minduntalan megsérti a Grice-féle mennyiség maximáját, Iphigeneiának azonban nincs elég tudása ahhoz, hogy a megfelelő implikaturákat létrehozza, vagyis bár érzékeli, hogy a válaszok kevésbé részletesek a vártnál, nem tud következtetni arra, hogy mi az oka Agamemnón homályos feleleteinek. Éppen ezért többnyire nem is tud rájuk érdemben reagálni, hanem apja válaszai után mindig új irányból próbálja előre lendíteni a beszélgetést. Ennek tudható be a párbeszéd menetének szakadozottsága.

Iphigeneia megnyilvánulásai egyszerre három célt szolgálnak. Egyrészt szeretné továbbra is kifejezni apjához fűződő érzéseit: a kérés, hogy apja maradjon inkább otthon (656), a háború elátkozása (658), annak újbóli megállapítása, hogy Agamemnón milyen hosszan volt már így is távol (660), a felkiáltás, hogy bárcsak apjával hajózhatna (666), a kívánság, hogy sikerrel záruljon a háború (672), mind elsősorban érzéseit fejezik ki. Másrészt szeretné megérteni a helyzetet, erre irányulnak az olyan típusú kérdései, hogy hol van Trója (662), meddig lesz távol Agamemnón (664), vagy kivel megy majd ő maga hajóútra (668). Harmadrészt szeretne apja kedvében járni, ezért egyetlen kérdést sem feszeget, nem mutat elégedetlenséget a király homályos válaszait hallva, hanem mindig igyekszik lehetőségeihez mérten vidámabb témák felé terelni a beszélgetést. Agamemnón kétértelmű válaszai azonban, amelyeket a közönség mind Iphigeneia elkövetkező feláldozására, Hádésba való útjára tud vonatkoztatni, sötét hangulatot kölcsönöznek a jelenetnek, és éles ellentétben állnak Iphigeneia

kedves naivitásával. A kétértelműség mellett kitűnik a király válaszaiból az a szándék is, hogy búcsút vegyen a lányától, a kétértelmű válaszok így a búcsú előkészítésének is tekinthetőek.

Búcsú

A 671. sor „hagyjuk ezt” felkiáltása megint új szakaszt nyit a beszélgetésükben: Agamemnón megelégedi a sehova nem vezető, homályos utalásokból összeálló beszédet. Amikor a 672. sorban Iphigeneia sikeres utat kíván neki, akkor azzal lehetőséget teremt arra, hogy Agamemnón a bemutatandó áldozat témájára, és nem sokkal utána a búcsúzásra is rátérjen. Az áldozatról szóló néhány sorban válik legsűrűbbé a tragikus ironia, Iphigeneia teljes tudatlanságban, de jószándékkal ajánlkozik, hogy részt vesz az áldozatban, Agamemnón pedig kijelöli szerepét, ezúttal úgy, hogy az Iphigeneiának is elfogadhatónak tűnjön (az oltár mellett fog állni, az italáldozatnál), és véget is vet a jelenetnek. Az utolsó, Iphigeneia tudatlanságát irigylő megjegyzése után (677) rátér az elköszönésre, amely Agamemnón és a közönség számára nyilvánvalóan sokkal inkább tekinthető a halálba induló lányától való búcsúnak, semmint egy egyszerű köszönésnek, mielőtt a másik bemegy a sátorba. Iphigeneia azonban nem tudhatja, hogy apja így búcsúzik tőle.

A 678–686. sorok formailag megszokott búcsújelenetet alkotnak, amely az átlagos elköszönésektől csak annyiban tér el, hogy az egyik fél nincs tisztában vele, hogy milyen jelenetben vesz részt.

- 678 Ag. *χώραι δὲ μελάθρων ἐντός – ὀφθῆναι κόραις πικρὸν – φίλημα δοῦσα δεξιάν τέ μοι, μέλλουσα δαρὸν πατρὸς ἀποικήσειν χρόνον. ὦ στέρνα καὶ παρῆδες, ὦ ξανθαὶ κόμαι, ὡς ἄχθος ἡμῖν ἐγένεθ' ἡ Φρυγῶν πόλις Ἑλένη τε. παῦω τοὺς λόγους· ταχέα γὰρ*
- 685 *νοτὶς διώκει μ' ὀμμάτων ψαύσαντά σου. ἴθ' εἰς μέλαθρα.*

- Ag. *Menj be a sátorba – nem jó dolog a lányoknak szem előtt lenni –, adj egy csókot és a jobb kezedet, hosszú ideig leszel távol apádtól. Ó, mell és arc, ó, szőke haj, micsoda szenvedést okozott nekünk a phrygek városa és Helené! Elhallgatok. Mert gyorsan könny szökik a szemembe, amikor megérintelek. Menj be a sátorba.*

Agamemnón ezúttal végrehajt minden elemet, amely a búcsúzásához kell. Csókot ad a lányának, megfogja a jobb kezét, elmondja, hogy hosszú ideig lesz távol, és magához öleli.³⁸ A köszönéskor mutatott érzelmi távolságtartása helyett most érzéseit hatalmukba kerítik, és ekkor már ki is mutatja azokat, nem törődve Iphigeneia reakciójával, amely reakció a szöveg szintjén el is marad. Találkozásukat így a köszönés és – a király szempontjából – búcsúzás keretezi, Agamemnón távolságtartását érzelmgazdagság váltja fel akkor, amikor tettei és valódi érzése összhangba kerülnek. Mivel tényleg búcsúznia kell lányától, az e fölött érzett fájdalomt ki tudja fejezni, ellentétben a viszontlátás boldogságával, amit valójában nem érzett.

Az *Iphigeneia Aulisban* egyik központi kérdése, hogy Agamemnón hosszú őrldés után hogyan jut el odáig, hogy végül feláldozza a lányát, utána pedig hogyan próbálja célját a lehető legkevesebb konfliktus árán, becsapással és manipulációval elérni. Amikor a második *episodionban* Iphigeneia és Agamemnón találkoznak, úgy tűnik, a döntés már megszületett, a hangsúly apa és lánya kapcsolatára, a király megtevesztő, titkolózó beszédmódjára és Iphigeneia naivitására kerül. Olyan párbeszédet látunk itt, amelynek fontos szervező eleme az akadozás, a gördülékenység hiánya, és hogy a két szereplő mintha

sokszor szinte elbeszélne egymás mellett, aminek fő oka, hogy a király nem érdekelt sem a nyílt, őszinte, sem pedig a teljes megtevesztésre törekvő kommunikációban. Elemzéssel emellett érveltem, hogy nemcsak szövegromlás vagy interpoláció eredménye lehet a párbeszéd szakadozottsága, hanem tudatos költői eszköznek is tekinthető. Ha elfogadjuk a hagyományozott szöveget, akkor kiderül, hogy ez a szerkesztésmód Agamemnón karakterizálására és a szereplők egymáshoz fűződő viszonyainak érzékeltetésére szolgáló költői technika, nem pedig hiba.

Jegyzetek

- 1 Agamemnón kijelentését az *Ilias* első énekében (106–107), miszerint Kalchas mindig csak rosszat jósolt neki, többnyire erre a mítoszra vonatkoztatják.
- 2 Hés. fr. 23a, *Kypria* fr. 1; az áldozatról több forrást is összegyűjt West 2013, 109–110. A szöveges forrásokon kívül három vázakepről is azt feltételezik, hogy az áldozatot jeleníti meg: (1) Boston MFA Itz. 6.67 = *LIMC* Iphigenia No. 2. Erről képről feliratok hiányában nem lehet biztosan eldönteni, hogy Iphigeneia vagy Polyxena feláldozását ábrázolja. Vö. Vermeul – Chapman 1971; (2) Palermo, Mus. Reg. Itz. NI 1886 = *LIMC* Iphigenia No. 3. Douris festő; (3) Kiel Univ. Itz. B 538 = *LIMC* Iphigenia 1.
- 3 Soph. *El.* 530–538, Eur. *El.* 1021–1029, *Or.* 658–659, *Andr.* 624–626, *Tro.* 370–372.
- 4 Aesch. *Ag.* 192–257.
- 5 Így közli Jouan (1983). Írásomban ezt a szövegkiadást veszem alapul. Az idézett részleteket a saját fordításomban közlöm.
- 6 A legfontosabb ilyen változtatások, hogy a jelenet első felében a 633–634. sorokat a 631–632. sorok elé helyezik, így a színpadi mozgás könnyebben követhetővé válik. Később, Agamemnón és Iphigeneia *stichomythiájában* a párbeszédben tapasztalható ugrások miatt a 652. és 653. sor közé helyezik a 662–666. sorokat. Ezekre a problémákra részletesebben kitérek az adott helyek tárgyalásánál.
- 7 A közvetlenül a kardal után érkező szereplőket többnyire nem szokták bejelenteni, amikor mégis, akkor az anapestikus dime-terben történik, és általánosságban elmondható, hogy kiemelt jelentőséggel bír. Lásd Halleran 1984, 11–20; Taplin 1977, 74–79.
- 8 A legtöbb szövegkiadó problémásnak ítéli ezt a részletet, és az 598–606. sorokat szinte minden modern szövegkiadás kirekeszti. A szövegkritikai problémák rövid összefoglalását lásd Collard–Morwood 2017, 398–399.
- 9 A lepakolás jelentőségéről Klytaimnéstra karakterére nézve és a királynő nyelvi karakterizálásáról lásd Sorrentino 2021, 161–169.
- 10 Lehetséges, hogy az előző jelenet végén a király elhagyta a színpadot, és csak a 630. sorban derül ki egyértelműen, hogy (ismét?) jelen van. Nem egyértelmű tehát, ott volt-e elejétől fogva a háttérből végignézve a pakolást, ha pedig nem, mikor tért vissza. Vö. Stockert 1992, 381; Collard–Morwood 2017, 397–398. „At IA 607 (authenticity quite problematic) Agamemnon may have withdrawn slightly, and in any case there is a dramatic point in his silence and in postponing direct contact between the newcomers and him.” Mastronarde 1979, 24.
- 11 A „forgatókönyv” kifejezést a pragmatikában bevett jelentésében használom. Ebben a szóhasználatban tehát olyan dinamikus sémát jelent, amelybe az eseménysorokkal, cselekvésekkel, történésekkel kapcsolatos ismereteink rendeződnek, és amely alapján előzetes elvárásokkal rendelkezünk egy adott eseménysor menetéről. Vö. Tátrai 2011, 53–54. A köszönés univerzális funkcióiról lásd Duranti 1997, 63–72.
- 12 „When acquainted persons find themselves facing each other after a period of separation, some show of pleasure in the company of the other is obligatory. This display marks the delight an individual takes in finding himself in the presence of a loved and worthy object and provides assurance that the separation just now terminated, not having been malicious, is not an expression of the relationship. Often greetings will also affirm a differential allocation of status, specifically attesting that the subordinate is willing to continue to keep his place.” Goffman 1971, 74. Goffman a pozitív érzelmek kimutatását elengedhetetlennek tartja, ám kutatása a szupportív interakciókra koncentrált, egy tragédiában azonban előfordulhat, hogy ellenséges érzéseket mutatnak a szereplők
- 13 A társalgáselemzés egyik fontos megállapítása, hogy a társalgásokban vannak bizonyos megnyilatkozások, amelyek jellemzően egymás után következnek, és így *párszekvenciákat* vagy *szomszédsági párokat* hoznak létre. A szekvenciakezdő megnyilatkozás létrehoz egy elvárási sémát a szekvenciázó megnyilatkozás számára, azaz bizonyos típusú megnyilatkozások bizonyos típusú válaszokat hívnak elő. Az egyik alapvető ilyen pár a kérdés-felelet: ha elhangzik egy kérdés, akkor arra feleletet várunk, a felelet megadása lezárja a szekvenciát, és impliciten kitér az előző megnyilatkozás megértésének tényét. Ha nem érkezik azonnal felelet, akkor a kérdés nyitva marad, nem zárul le a szekvencia, és ami a kérdés és felelet között szerepel, azt kitérőnek érzékeljük, és továbbra is várjuk a megfelelő válasz érkezését. Ilyen, gyakran párszekvenciát alkotó megszólalástípusok az üdvözlés és válaszüdvözlés, a kérés és a kérés teljesítése, tiltakozás a kérés ellen vagy akár a kérés teljesítésének elutasítása, a parancs és a parancs teljesítése vagy elutasítása, az ajánlat és az ajánlat elfogadása vagy elutasítása, a vád és a vád beismerése, tagadása, vagy védekezés ellene. A szomszédsági párokba rendezettség olyannyira fontos eleme a köszönésnek, hogy a szomszédsági párok kutatása és végső soron a konverzációelemzés is a köszönés és bemutatkozás során előforduló problémák vizsgálatával indult. Sacks 1992, 3–11.
- 14 A problémáról összefoglalóan lásd Stockert 1992, 388; Collard–Morwood 2017, 406–408.
- 15 „Die Überlieferung macht hier den Eindruck, als hätten wir es mit Alternativfassungen des Szeneneinganges zu tun.” Indokolja Stockert 1992, 388. Jouan megtartja a hagyományozott sorrendet, és úgy értelmezi a sorokat, hogy Iphigeneia először anyját szólítja meg, ezt figyelmen kívül hagyva Klytaimnéstra köszönti férjét, ezután Iphigeneia megszólítja apját, de még egyszer visszafordul, és bocsánatot kér anyjától is, lásd Jouan 1989, 136, 1. jegyzet. Elemzésemben Jouan értelmezését követem. Ha kirekesztjük a 633–637. sorokat, az ismétlés és a színpadi mozgás szokatlansága megszűnik ugyan, Klytaimnéstra viszont egyáltalán nem köszönti Agamemnónt, ami szintén problematikus, és ellentétben áll Klytaimnéstra a tragédia során kirajzolódó karakterével.

- 16 Iphigeneia nem teszi szavá, hogy miért nem öleli meg apja, ezért inkább az tünik valószínűnek, hogy sor kerül az ölelésre.
- 17 A jelenet során különösen sokszor használnak családi kapcsolatot kifejező szociális deixiseket. Lásd Schuren 2014, 69–71.
- 18 Érzelmi intenzitásban hasonló Isméné és Oidipus találkozása (*Oidipus Kolónosban* 324–336).
- 19 Metapragmatikus reflexiónak nevez a szakirodalom minden olyan megnyilvánulást, amelynek során a beszélő magára a beszédtevékenységre utal. A metapragmatikai tudatosságról és metapragmatikai reflexió kognitív pragmatikai megközelítéséről általában lásd Verschueren 2000, Silverstein 1993, Tátrai 2011, 119–25. Egyes nyelvészeti irányzatok megkülönböztetnek ugyan metapragmatikus és metanyelvi reflexiót, ez a megkülönböztetés azonban dolgozatomban szempontjából nem releváns. Megkülönböztethetünk ezen felül implicit és explicit metapragmatikus reflexiót, itt most csak az explicit típussal foglalkozom, azaz Agamemnón azon megnyilatkozásaival, amelyek során explicit módon beszél saját beszédstratégiájáról. A metapragmatikai reflexió különböző funkciói nagy mértékben kontextusfüggők, igen gyakran éppen a hatékonyabb kommunikációt segítik elő, ebben az *epeisodion*ban azonban olyan példákat látunk, amikor inkább gátolják a megértést. A metapragmatikus reflexió alkalmas arra, hogy eltávolítsa egymástól a megnyilatkozó perspektíváját az adott reprezentációban megnyilatkozó perspektívától, ezt jól mutatja, hogy ironikus megnyilatkozásokban is gyakran előforduló nyelvi eszköz. Lásd Tátrai 2011, 196–203. Értelmezésem szerint Agamemnón nyelvhasználatában is azt a célt szolgálja, hogy elhárítsa a megnyilatkozásért vállalt felelősséget a megnyilatkozó énről, azaz Agamemnónról.
- 20 A metapragmatikus tudatosság minden nyelvhasználat sajátja, ám spontán beszédben ritkábban válik explicitté, mint megszerkesztett szövegekben, legyenek azok írottak vagy szóbeliek. Éppen ezért, amikor explicit módon jelenik meg, akkor az nagyobb tudatosságot és szerkesztettséget mutat, vagyis meglehetősen gyengíti a spontaneitás hatását.
- 21 Például Eur. *Alk.* 509–510.
- 22 Azt, hogy pontosan miben áll ez a nem-együtműködés, Grice társalgási logikájának segítségével lehet a leginkább megragadni. A társalgási logika összetettebb problémái közül itt csak a társalgási implikaturákra szeretnék hivatkozni. Grice azt vizsgálja, hogyan társulnak egy-egy megnyilatkozáshoz a szemantikailag meghatározott jelentésén túl bizonyos többletjelentések, és ezeket a többletjelentéseket nevezi implikaturáknak. Meghatároz bizonyos társalgási maximákat, vagyis olyan szabályokat, amelyeket az együtműködő kommunikáció során a felek betartanak. Abban az esetben, ha valamelyik fél olyan módon nem tartja be az egyik maximát, hogy azt a beszélgetőtársa érzékeli, akkor a beszélgetőtárs keres valamilyen magyarázatot, amely alapján azt feltételezheti, hogy a másik a maximát mégis követte. Ez vezet az implikaturához. Jelen esetben Agamemnón kijelentése megsérti a mennyiség maximáját, vagyis kevesebb információt tartalmaz, mint amennyi a rendelkezésére állna. A társalgási implikaturákról lásd Marmariadou 2000, 224–272.
- 23 Seidensticker az ilyen euripidési *stichomythiá*kra létrehozta az „Überlistungs-Stichomythie” kategóriáját. Seidensticker 1971, 212–214.
- 24 Hogyha a *χαίρει* köszönést szó szerinti értelemben, tehát nem köszönésként, hanem kívánságként mondják ki, akkor is beszédaktust hajtanak végre. A beszédaktusoknak nincs a hagyományos értelemben igazságfeltétele, Austin helyett a sikeresség/sikeretlenség fogalmát vezeti be. Egy beszédaktus sikerességének feltétele a kimondásához tartozó beszélői szándék őszintesége. Így értelmezve egy olyan beszédaktust végrehajtani, amelynek a sikerességében nem hisz a kimondó, tulajdonképpen hazugságként értelmezhető. Vö. Austin 1962, 12–24. Az igazság-hamisság, illetve sikeresség-sikeretlenség problémája a beszédaktusokban ennél sokkal összetettebb probléma, az őszinteség ellenőrizhetetlensége, és a színpadon elhangzó kijelentések őszintesége Austin írásaiban is problematikus. A kérdésről az eszköz vonatkozásában lásd Kulcsár-Szabó 2017, 95–107.
- 25 A szöveg felidézheti az *Agamemnón parodos*át is, ahol Iphigeneia szemével tud csak beszélni feláldozásakor.
- 26 Megjelenik itt a tragédia egyik fő motívuma, a feszültség a családi és a nyilvános szféra, illetve a két szférához tartozó felelőségek között. A kérdésről sokat írtak, egyik fontos és tömör kifejtése Walsh 1979, 301–305.
- 27 A köszönés a másakra fordított idő kijelöléseként is érthető: „greetings mark a transition to a condition of increased access”. Goffman 1971, 79.
- 28 Az ilyen *stichomythiá*kra Seidensticker az „Informations-Stichomythie” nevet használja. Lásd Seidensticker 1971, 190. Az euripidési *stichomythiá*kra, különösen a későbbi tragédiákban, amúgy is jellemző, hogy játszanak azzal, hogy a néző többet tud, mint a szereplők, akik egymással beszélnek.
- 29 Seidensticker megjegyzi ugyan, hogy azokban a tragédiákban, amelyekben tematikusan fontosabb szerepe van a szereplők közötti viszonyoknak, gyakoribbak és hosszabbak a *stichomythiá*k, mivel azok különösen alkalmasak ezeknek a viszonyoknak a bemutatására, lásd Seidensticker 1971, 214.
- 30 A kifejezés a görögben is furcsa, nem érthető, mire vonatkozik a köszönetmondás vagy dicséret. Az ige „köszönöm” fordításáról lásd Stevens 1976, 54.
- 31 Az áldozat és a házassági szertartás ebben a párbeszédben is összekapcsolódik, és az egész tragédiában nagyon fontos szerepet játszik. Áldozat és házasság kapcsolatáról lásd Foley 1982; Foley 1985; Rabinowitz 1993.
- 32 Ezt a részt a 670. sorral összevetve többen úgy értelmezik, hogy Iphigeneia nem tudja, hogy férjhez fogják adni, és ennek alapján törlik vagy tartják betoldottnak Klytaimnéstra házasságra utaló szavait korábban. Vö. Collard–Morwood 2017, 401–403. Nem feltétlenül kell azonban azt jelentenie a kijelentésnek, hogy Iphigeneia ne tudná, hogy férjhez fog menni, a későbbi jelenetekben már biztosan tudja, hogy Achilleuszhoz ment volna hozzá, és nincs olyan pont a színpadon, amikor értesül erről, tehát semmi nem bizonyítja, hogy nem tudja már az érkezőkor. A jelenet úgy is értelmes, ha Iphigeneia tudja, hogy házasodni jött, csak nem ezzel van elsősorban elfoglalva.
- 33 Jackson 1955 javítása nyomán Stockert 1992, Diggle 1994 és Collard–Morwood 2017 a 652. sor után helyezik a 662–664. sorokat. Ez azonban megbontja a *stichomythia* szerkezetét, ezért a 652. és 665. sort kirekesztik. Jackson rekonstruál egy lehetséges módot, hogyan alakult ki a mai sorrend: először a sorok sorrendje cserélődött fel, a 651. sor után eredetileg a 662. következett, de egy másoló véletlenül kihagyta a 662–664. sorokat, mert a szeme a 651. sor után a 664. sorra ugrott (a *μακρὰ* és *μακρὰν* sorkezdetek miatt), és így a 653.-kal folytatta tovább. Később, hibáját észrevéve ezeket a sorokat a lap aljára másolta, a következő másolók pedig már úgy másolták tovább, mintha eleve a lap alján, vagyis a 661. sor után lettek volna. Mivel azonban így megbomlott a *stichomythia* rendje, egy későbbi interpolátor beillesztette a 652. és 665. sorokat, hogy visszaállítsa a szabályos sorváltkozást. Lásd Jackson 1955, 1–3. A problémáról bővebben lásd Stockert 1992 *ad loc.*
- 34 Egyrészt problémásnak találják a 651–653. sorok logikáját: „unklar ist, wieso Iphigenie den (vordergründigen) Sinn von Agamemnons Worten in v. 651 nicht versteht und nicht einzusehen ist, warum Iphigenies Worte in v. 652 das Prädikat *συνετὰ* verdienen” (Stockert 1992 *ad* 652). Másrészt kifogásolják, hogy a 662. sor ismét Trójára tereli a figyelmet, miután Agamemnón lezárta a té-

- mát a 661. sorban, és azt mondják, a 665. sornak nincs értelme a 664. után. A kirekesztés mellett szól az is, hogy a 652. és 665. sor is metrikailag problémás, olyan anapesztusos metrumot mutat, amelyre nem volt példa a klasszikus korban.
- 35 A 653. sornak éppúgy nehéz értelmet találni a 664. sor után, mint a 652. sor után. Ha a 664. sor után áll, akkor Agamemnón Iphigeneia azon megjegyzésére reagál azzal, hogy fájdalmasan értelmes dolgokat mond, hogy a lány megismétli apja korábbi kijelentését: hosszú lesz a távollétünk (651), akkor hosszan leszél távol? (664). Ez a megjegyzés sem indokolja jobban a felkiáltást. A sorok ilyen áthelyezésével a 666. sor is a levegőben lóg: a hagyományozott sorrendben a 664, 665. sorok készítik elő Iphigeneia felkiáltását, hogy milyen jó lenne apjával hajóznia, Jackson változatában azonban arra érzékül válaszul ez a kívánság, hogy Agamemnón azt mondja a 661. sorban, hogy valami még visszatartja, mielőtt elindíthatná a sereget, előzmények nélküli tehát.
- 36 Így érti Stockert 1992, *ad loc.*
- 37 Így érti Jouan 1983.
- 38 Hasonló búcsú: *Méd.* 1071–1076; *Or.* 1049–1050. Jouan 1983, 137, 2. jegyzet.

Bibliográfia

- Austin, J. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford.
- Collard, Ch. – Morwood, J. 2017. *Euripides. Iphigeneia at Aulis*. Liverpool.
- Denniston, J. D. 1954. *The Greek Particles*. London.
- Diggle, J. 1994. *Euripidis Fabulae. Tomus III*. Oxford.
- Duranti, A. 1997. „Universal and Culture-Specific Properties of Greetings”: *Journal of Linguistic Anthropology* 7, 63–97.
- England, E. B. 1891. *The Iphigeneia at Aulis of Euripides, edited with introduction and critical and explanatory notes*. London.
- Foley, H. P. 1982. „Marriage and Sacrifice in Euripides’ Iphigeneia in Aulis”: *Arethusa* 15, 159–180.
- Foley, H. P. 1985. *Ritual Irony. Poetry and Sacrifice in Euripides*. Ithaca – New York.
- Goffman, E. 1972. *Relations in Public*. New York.
- Grice, H. P. 1975. „Logic and Conversation”: P. Cole – J. L. Morgan. (szerk.): *Syntax and Semantics. Vol. 3. Speech Acts*. New York, 41–58.
- Halleran, M. R. 1985. *Stagecraft in Euripides*. London.
- Iványi Zs. 2001. „A nyelvészeti konverzációelemzés”: *Magyar Nyelvőr* 125, 74–93.
- Jackson, J. 1955. *Marginalia Scenica*. Oxford.
- Jens, W. 1971. *Die Bauformen der griechischen Tragödie*. München.
- Jouan, F. 1983. *Euripide. Tome VII. Iphigénie à Aulis*. Paris.
- Kulcsár-Szabó Z. 2017. „Austin és Hippolitosz”: *Irodalomtörténet* 48, 95–122.
- Lakoff, R. T. 2009. „Conversational Logic.”: J. A. Östman – J. Verschueren (szerk.): *Key Notions for Pragmatics*. Amsterdam, 102–113.
- Luschnig, C. A. E. 1988. *Tragic Aporia. A Study of Euripides’ Iphigeneia at Aulis*. Berwick.
- Marmaridou, S. S. A. 2000. *Pragmatic Meaning and Cognition*. Amsterdam.
- Matthiessen, K. 1999. *Die Tragödien des Euripides*. München.
- Mellert-Hoffmann, G. 1969. *Untersuchungen zur Iphigenie in Aulis des Euripides*. Heidelberg.
- Murray, G. 1969. *Euripidis Fabulae III*. Oxford.
- Page, D. L. 1934. *Actors’ Interpolations in Greek Tragedy*. New York – London.
- Paley, F. A. 1860. *Euripides, with an English Commentary*. London.
- Rabinowitz, N. S. 1993. *Anxiety Veiled. Euripides and the Traffic in Women*. Ithaca–London.
- Sacks, H. 1995. *Lectures on Conversation*. Volumes I & II. Cornwell.
- Seidensticker, B. 1971. „Die Stichomythie”: W. Jens (szerk.) *Die Bauformen der griechischen Tragödie*. München, 183–220.
- Schuren, L. 2015. *Shared Storytelling in Euripidean Stichomythia*. Leiden.
- Silverstein, M. 1993. „Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function”: J. A. Lucy (szerk.): *Reflexive Language. Reported Speech and Metapragmatics*. Cambridge, 33–58.
- Sorrentino G. 2021. „Iphigenie und ihre Mutter: Pragmatische Bemerkungen zur Iphigenie in Aulis”: G. Martin – F. Iurescia – S. Hof – G. Sorrentino (szerk.): *Pragmatic Approaches to Drama. Studies in Communication on the Ancient Stage*. Leiden–Boston, 160–183.
- Stevens, P. T. 1937. „Colloquial Expressions in Euripides”: *Journal of Hellenic Studies* 31, 182–191.
- Stockert, W. 1992. *Euripides. Iphigenie in Aulis*. Wien.
- Taplin, O. 1989. *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*. Oxford – New York.
- Tátrai Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest.
- Vermeul, E. – Chapman, S. 1971. „A Protoattic Human Sacrifice?”: *American Journal of Archaeology* 75, 285–293.
- Verschueren, J. 2000. „Notes on The Role of Metapragmatic Awareness in Language Use”: *Pragmatics* 10, 439–456.
- Walsh, G. B. 1979. „Public and Private in Three Plays of Euripides”: *Classical Philology* 74, 294–309.
- West, M. L. 2013. *The Epic Cycle. A Commentary on the Lost Troy Epics*. Oxford – New York.